137. При реките Вавилонски - там седяхме
и плачехме, кога си спомняхме за Сион;
2: на върбите всред Вавилон,
окачихме нашите арфи.
3: Там нашите пленители
искаха от нас песни,
и нашите притеснители – веселие:
попейте ни песни сионски.
4: Как да пеем Господня песен
на чужда земя?
5: Ако те забравя, Иерусалиме, –
нека ме забрави десницата ми;
6. нека прилепне езикът ми о небцето ми, ако те не помня, ако не поставя
Иерусалим начело на моето веселие.

Старата ми леля, която ме гледаше през войната и една година след като войната завърши, беше много набожна жена и почти всяка неделна сутрин (когато това беше възможно) ме водеше на утринна служба в старата православна църква "Свети Архангели" на Башчаршия, в която се пазят мощите на света Текла, и където съм кръстен. Тези сутрешни посещения на църква и по време на войната, а и след това, винаги имаха в себе си нещо, до известна степен, заговорническо и полутайно. Когато стигнехме до портата пред църковния двор, леля се оглеждаше зад себе си, да не би някой да я следи, и ние двамата бързо се шмугвахме през тежката дървена порта с кована халка. В същия миг ни лъхваше мирис на тамян и нежно ни обгръщаше звука на гласовете, които пееха *алилуя* в отговор на ектенията на свеще-

ника. Там заварвахме обикновено твърде малко хора, защото нашите сънародници и по време на войната, а, още повече, и след нея, се плашеха от атеистичната власт.

Този малък храм, потънал в земята, сякаш сам да се скрие от чуждите погледи, рушен, разграбван и пален много пъти в историята, е построен върху основите на църква от дванайсети век, а неин ктитор, според легендата, бил братът на Крали Марко, Андриаш. Стройни каменни колони от три страни поддържаха галерията, от която пееше хорът, когато имаше такъв, и където по някакъв древен обичай, се молеха старите богомолки. Стените й бяха покрити с напукани и потъмнели от сажди икони, отдолу имаше излъскани каменни плочи, а отгоре – купол с нарисувано небе с цвят на византийско синьо, по което плаваха златни звезди над сивкавите облаци дим от тамян. Под този всеопрощаващ небесен свод усърдно се молеха облечени в черно и забрадени жени, като вързоп от неутешимо нещастие и тъга. Стоях с часове до леля си и се взирах в това небе, което много години по-късно ще срещна в платната на Шагал, само че по него ще летят прегърнати любовници, цигулари и равини, а не стариците и просяците, край които стоях, без да схващам нищо и без да разбирам нито една дума от молитвите, отправени към една красива жена – с очи, които ми напомняха очите на майка ми – а която държеше в скута си дете. Вярвах единствено в Ангела пазител от една предвоенна цветна литография, който се рееше над двама малчугани, минаващи по хлъзгав дънер над разпенена река. Вярвам, че този Ангел наистина ме е спасил. Приближавах се с останалите да получа нафора, да целуна големия сребърен кръст в ръцете на свещеника, да се прекръстя и да изляза от тази уханна пещера, в която пращяха вощениците – както ранните християни излизали от своите катакомби – на двора, по

който лазеха и просеха милостиня онези, които бяха още по-бедни от нас – сакати без два крака, които се придвижваха на ръце, омотани в парчета от раздрани чували, слепи мъже и жени, слабоумни и просяци, такива с бастуни и на патерици, на малки дървени колички, сякаш току-що са избягали от гравюрите на Жак Кало. Сред тях обикновено се намираше един гърбав човек, чиято гърбица успявах понякога да докосна, изотзад, защото бях чул, че това носи късмет. Самата без пари, леля отваряше своята някога елегантна дамска чанта със сребърна закопчалка – тогава вече измачкано кълбо от безформена кожа с напукан лак – вадеше дребни монети и смирено ги раздаваше на просяците.

Лятно време, през първите следвоенни години, по време на църковни празници, всичко изглеждаше другояче. По застлания с калдъръм църковен двор, между старото църковно училище и храма, бяха поставяни дълги маси и пейки, на които без ред лежаха за голямата гощавка парчета печено агнешко, хлябове и сладкиши, които бяха донесли романийски селяни в странни носии с широки къси ръкави от бяло надиплено платно и с червени шалове, омотани около главата, чиито краища падаха на раменете. Бяха едри и високи, с инатчийски завити мустаци, загорели лица и космати гърди. Оставяха предизвикателно планинските си кончета на тротоара пред входа на църковния двор, а понякога някой от тези делии, за да покаже сила пред групичка градски безделници с бледи лица, които ги наблюдаваха със завист и страх, вдигаше коня си и го държеше така известно време на ръце над главата си. Още едно събитие ми се е врязало ярко в паметта: през пролетта на 1943 година по главната улица усташите водеха група вързани романийци. Съпровождаха ги полицаи с дълги кожени манта, мазни сплъстени коси и лица покрити с пъпки, истинска градска

измет, въоръжени с пистолети и ками, а те се тътреха измъчени, ранени, окървавени, като вълци, хванати в капан, а гражданите на Сараево ги заплюваха, жените се хвърляха върху тях и ги деряха по лицата. През първите следвоенни години новият режим още не смееше да покаже, заради западните съюзници, истинското си атеистично лице (думата *революция* се появи едва десетина години по-късно), та търпеше тези църковни празници и шумното слизане на горяните от планината в града, където те открито показваха привързаността си към вярата на своите прадеди. В това имаше естествено и инат, а и открита враждебност и презрение към града, който цели четири години беше робувал, докато те през цялото това време са били свободни в своите гори. Това се показваше понякога в някое кратко сбиване или псувня, а нерядко измъкваха скрити джобни ножове; тишината се разцепваше от вика на прободения, кръвта бликваше и оскверняваше празничната белота на нечия риза. Заради това, макар и под защитата на новата държава, градската измет, наречена тогава пролетариат, ги отбягваше, като оставаше главно само злобен наблюдател, който наричаше тези великани, както и днес, презрително *папани*. А това бяха потомци на същите онези почтени хора, които с дарения и труд са построили тази църква.

Тази омраза на градските хора, изпълзели от стаичките и мазите, към свободните великани, каквито тогава ми се струваха, определи и отношението на така наречените градски сърби към "селското" население на свободните планински краища. Още отдавна хитрите стратези на днешното предаване на Сараево повторно под ислямска власт, бяха хвърлили кокала на раздора между сараевските сърби, разделяйки ги на градски и селски, наричайки първите "рая", а вторите "папани". Да принадлежиш към раята стана

почти запазена марка на градската аристокрация, от което се подразбираше, че всеки сърбин в град Сараево е много по-близък и по-сроден с членовете на който и да било друг народ и вяра, ако живее в неговия квартал, отколкото с най-родния си брат, който живее в планината. И днес сърбите действително остават рая в този ислямски град-държава, тоест, граждани от втора класа, но вече не в оня сърдечен смисъл, а в истинския, буквалния, отново съживен смисъл на рая от дългия период на робуване под турска власт. Една типично градска хитрина, на която едва ли някой обръщаше сериозно внимание, получи така отново значение на робство и безправие.

И по това как гледа на вярващите, Сараево винаги е било различно от останалите градове. Навсякъде по света редовното посещаване на храмовете се счита за твърдо доказателство, че човек е порядъчен и на място; накратко, щом е вярващ, и на него самия може да му се вярва. Само в този град, а особено що се отнася до православните, на онези, които ходеха на църква, се гледаше със съмнение и подозрение, смесени с презрение. Дори и много сърби се хвалеха, че никога не ходят на църква, което се считаше за изключителна прогресивност.

И самата малка църква на Башчаршия е строена на времето полутайно и против тогавашните закони, и част от този заговорнически дух вероятно се е запазил и в нейните стени и ниска камбанария, която не трябвало, както в останалите градове, да се издига по-високо дори и от близките покриви. Сякаш през цялото време околните сгради я бяха крили от зли погледи и открита враждебност, с която новата безбожна власт надминаваше дори турската.

Може би отговорът за произхода на това чувство се крие в старите хроники:

“Когато турците дошли в Босна, разрушавали и палели, разрушили и старата православна църква в Сараево. Минали няколко години, народът се върнал и замолил султана в Стамбул да разреши отново да направят църква. Султанът одобрил и дал ферман, че могат да направят църква, но че основите й не трябва да бъдат по-големи от разпъната волска кожа. Хората от Сараево се натъжили, докато не се намерил някакъв мъдър старец и рекъл: ‘Ние хубаво ще си изрежем от една волска кожа тънък каиш, ще изрежем в кръг едно цяло парче и колкото дълъг бъде каишът – нека толкова да бъдат основите на църквата’. Народът го послушал, взел кожа и я нарязал, измерил, поставил основи, и за кратко време направил тази днешната Стара църква.

Когато турците видели това, се нахвърлили да рушат храма, сторил им се голям, а народът хубаво им показал оня султанов ферман, доказал, че султанът им разрешил да направят църква с размерите на една волска кожа, а турците вдигнали ръце и църквата останала същата чак до днес.”

Името на град Сараево е съставено от две думи: турската *сарай* и сръбската *ево* (‘ето’). *Сарай*, иначе, значи дворец, а нашето *ево* го показва. Везирският дворец, от който бил управляван този град, се намирал чак до 1853 година на място, наричано Беглук.

“На земята има много градове с име Сарай – записва в пътеписа си знаменития световен пътешественик Евлия Челеби през 1664 година. – Ак-сарай в Анадола, Табе-сарай между Персия, Грузия и Дагестан. Шехир-сарай на брега на река Еределя... Визе-сарай в Румелия и други. Но този босненски Шехер-Сараево е от всички тях най-развит, най-красив и най-жив...”

Сараевският поет Саблети от седемнайсети век възпява в “Мъките на сърцето”:

Как да хваля град Сараево, когато
в сърцето си усещам мъка за неговите хора,
в които няма
любов, а само ласкателство.
И макар че това е моето гнездо, в него съм
се родил
и израсъл, какво друго да кажа, когато
не се развива приятелството...
Наистина, думите ми са изпълнени
със непознаване,
защото в него има сатанински нрави.

Все пак, за прочутия дервиш Мехмед Курания, който подписвал стиховете си с името Мейли, в началото на осемнайсети век, няма по-хубаво място на земното кълбо:

Въздишам, когато се спомене новолуние
в Сараево; изгори ме огънят на тъгата
от раздялата с него.
Само в рая можете да намерите неговата вода
и въздух
Къде, сърце, има по целия свят град
равен на Сараево?

Дългогодишният сараевски католически свещеник, францисканецът фра Гърго Мартич (1822 - 1905), завършва своето стихотворение “Плач от Босна” със следните стихове:

Спокойно тук да живеем не можем,
а да избягаме наникъде не смеем...

Клети хора, какво сме заслужили.

Сякаш предчувствайки, че сараевските сърби сто години по-късно, при ексод, ще изкопават от гробовете своите мъртъвци, отнасяйки ги със себе си в изгнаничество, Петар Кочич пророчески пее в своята “Молитва”:

Безмилостно ме гонят от гробището, бичуват ме страшно и думите ми засядат в гърлото. Гробовете остават неопети със слова чисти, непоръсени със сълзи искрени, а майки посиняват неутешени с утеха блага, и се гневи в лют гняв и божието, и човешкото сърце, и мъртви тела в мъртвешки одежди се вдигат от неоплакани гробове и надават ужасяващ вой и стонове, та душата на човек да изтръпне и се смрази.

За злочестия хърватски поет Тин Уевич, който живял в Сараево цели седем години в нещо като доброволно изгнаничество, “Съдът, пощата и телеграфът, театърът и Храмът са кутии и сандъци, над които се носят облаци.”

Докато за английския писател и дипломат Лоуренс Дарел в стихотворението “Сараево”:

Няма много история? Може би. Единствено
тази злокобна
тъмна красота, разцъфнала под фереджетата,
уловена в спектъра на един умиращ стил:
село като инстинкт оставен да отслабва,
оформено около отзвука от един револверен
изстрел.

Дарел явно мисли за изстрела на Принцип срещу ерцхерцога Фердинанд през юни 1914, който направи от Сараево едно от най-злокобните места в света.

“Видял съм много градове, прочути със своята красота – пише Робърт Мънроу в самото начало на този век в своя труд ‘Rambles and studies in Bosnia-Herzegovina and Dalmatia’ – Дамаск и Ерусалим. Кайро и Цариград, Венецията на севера и Венецията на юга, но нито един от тях не е предизвикал у мен толкова възхищение като Сараево.”

За безименния френски пътеписец от 1890 година (‘Du Danube á l’Adriatique’) то е “истински кошер от градини, куполи и червеникави покриви, чудна смесица от зеленикава маса и белота; тук-там вретеното на някое минаре изниква в чистото небе и завършва с искра от метал...” Сравнявайки разположението на алпийските градове, които е виждал в подножието на високи планини, писателят изтъква, че те не са “като Сараево, положили главата си върху самите гърди на великана и притиснали се влюбено към него... Смайваща картина на ислямска Босна, двойно ревнива за своята усамотеност и за своята свобода – се казва понататък, – отделена от останалия свят чрез обичаи и религия, убежище на фанатици и планинци; през вековете е бранила своята дива изолираност и криела тайните си в завоите на своите клисури...”

Пишейки похвала за този град – “Поглед към Сараево” – у Иво Андрич все пак се прокрадва мисълта, че този град напомня на паяк пред пукнатина, от която излиза, но от която никога след това не се отделя.

Красотата и нещастието сякаш тук винаги вървят заедно, преплетени във вечна, нерушима прегръдка. Може би в това е скрит старият шифър на сараевската съблазнител-

ност? В старите турски документи Сараево, иначе, се нарича “огнище на войни и цвят сред градовете”.

“Понякога се чувствам тук така, сякаш от тъга ще загубя разсъдък, сякаш ще ми се завие свят от празнота в главата... – изповядва се сараевският писател Исак Самоковлия пред своя приятел Ото Бихали Мерин по време на разходка. – Всичко е отминало, всичко, което тук е било реалност, е изчезнало.”

При тази разходка, Ото Бихали си спомня за известния локал *Шадраван*, който беше запазената марка на нощния живот в Сараево:

“Познавах това място. Реминисценции за харем, осигурени чрез атракции с ориенталско-арабски илюзии, палми в саксии, баклава и танц със корем. Място с лоша слава, мечта за полувъзрастни, копнеж за дребни хора, офицери, които се държат като големци, и чужденци, които искат да се наслаждават на знаменитостите на града.”

Ето и нашите съвременници...

Поетът-изгнаник Райко Петров Ного разкрива същността на Сараево в “Мъгла”, 1972 година:

Духът на този град – мъгла му е името
Със непозната сол материята от мен изсмуква...

В Сараево през същата година, за един друг поет, Радован Караджич:

Изгаря градът като бучка тамян,
а в този дим и нашта съвест криволичи.

Най-младият от всички в дългата плеяда поети, които са възпели Сараево, Деян Гутал, оплаква своя изгубен град:

Моля те, Боже, да мина през всеки хубав град,
само не дай и на сън да се разхождам в Сараево.

Съществуват градове, пръснати по всички континенти, много по-големи, по-щастливи и по-красиви от Сараево, които никога не са имали своите поети да ги прославят, нито други писатели, освен онези, които пишат *бедекери* (пътеводители). За да бъде някой град наистина значим, не е достатъчно да бъде само красив и щастлив, точно както и в историята на литературата няма големи романи за щастливи жени без минало; главните героини са винаги красиви нещастници; Манон Леско, Ема Бовари, Ана Каренина или Лейди Чатърли...

Андричевият паяк, който не излиза напълно от сянката на своята дупка, е разпънал, изглежда, невидима паяжина над Сараево, в която, без да знаем, сме заплетени завинаги всички ние, които сме се родили тук и сме писали за него. Тази лепкава и неразкъсваща се паяжина от фини носталгични нишки, ни държи привързани дори и тогава, когато сме на хиляди мили далеч от родния си град. Оставаме нейни пленници до края, а когато умрем, можем да бъдем сигурни, че ще станем плячка на този голям паяк, който търпеливо ни чака.